

Stanisław Rybandt

SUPEREKSLIBRISY PRYMASA STANISŁAWA KARŃKOWSKIEGO
W BIBLIOTECE UNIWERSYTECKIEJ W WARSZAWIE¹

W księgozbiorze starodrucznym Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie /dalej stosuję skrót BUW/ odnaleziono dość duży zbiór książek, liczący przeszło 200 woluminów, należący do wielostronnie zasłużonego dla kultury książki pisarza i polityka, wybitnego arcybiskupa i prymasa Stanisława Karńkowskiego /1520-1603/². Dalsze książki wywodzące się z jego historycznego księgozbioru znajdują się w dziewięciu co najmniej innych bibliotekach krajowych³, a z zagranicznych - w Szwecji⁴.

Do Warszawy książki Stanisława Karńkowskiego zwieziono z Kalisza w pierwszej połowie zeszłego stulecia, głównie wskutek akcji gromadzenia księgozbiorów poklasztornych przez Bogumiła Lindego. Do Kalisza natomiast książki dostały się w drodze darowizny /m.in. w 1598 r./ i testamentu arcybiskupa /1603 r./. Tworzyły tam załączek biblioteki kolegium jezuitckiego, założonego i uposażonego przez Stanisława Karńkowskiego, który jezuitów osadził w Kaliszu w roku 1585, budując im klasztor i kościół.

Po kasacie zakonu w XVIII w. książki pojezuickie tworzyły Bibliotekę Szkoły Wojewódzkiej w Kaliszu.

Wcześniej lub równocześnie Karńkowski niektóre swoje książki, znaczone m.in. jego pieczętką biblioteczną, darował kolegium jezuitckiemu w Poznaniu⁵. Inną swoją książkę ofiarował kolegium jezuitckiemu w Braniewie⁶.

Pozostawiając ocenę i opracowanie zawartości treściowej historycznego księgozbioru Stanisława Karńkowskiego, zajmę się w tym miejscu opisaniem i uporządkowaniem materiału dotyczącego superekslibrisu, i okazjonalnie innych znaków własności, ponieważ koryguje i wyjaśnia wiele zastarzałych opinii oraz, moim zdaniem, wnosi wiele do dziejów książki.

Zbiór Karnkowskiego w BUW wyróżniają superekslibrisy, pieczętka biblioteczna i ręcznie napisane znaki własności. Te ostatnie, odręczne znaki własnościowe, mają najwcześniejsze książki Karnkowskiego, związane z początkami jego zbieractwa bibliofilskiego. Odręczne znaki własności są zapisane najczęściej na sposób liter drukowanych⁷, bądź pisma kaligraficznego⁸. W okresie późniejszym na egzemplarzach z ręczną proveniencją dodano herbową pieczętkę biblioteczną Stanisława Karnkowskiego, z napisem napieczętym z okresu jego rządów na arcybiskupstwie gnieźnieńskim /1581-1603/.

Odcisk tej pieczęci publikowany w literaturze przedmiotu był rozmaicie interpretowany. Dlatego należy mu poświęcić nieco miejsca i opisać go dokładnie⁹. Tłok do wyciskania tej pieczęci herbowo-pismowej był prostokątem metalowym /co jest wyraźnie widoczne na materiale pieczętnym¹⁰, który dawał odcisk w farbie czarnej o kształcie owalnopionowym /48 X 31 mm/. Takim kształtem projektodawca nawiązywał do tradycji antycznej. Wyobrażenie pieczętno przedstawia w owalnej tarczy Junoszą na murawie. Tarcza mieści się w kartuszu z ornamentem zwijanym. Znak herbocy z prawej strony pola zdobią linie równoległe zaokrąglone. Powierzchnia między kartuszem a linią otokową jest cieniowana kreską poziomą. W zagłębieniu górnym między dwoma wystającymi zwijaniami kartusza jest osadzona głowa ludzka, nad którą zawisła dwurożna infuła. Ma kształt pięciokątny i u dołu prostą obwódkę. Zdobią ją wyłącznie krzyże. Jej rogi zakończone nieproporcjonalnie dużym krzyżem greckim wystają ponad koncentryczną krawędź owalu. Na bokach ma wznoszące się spiralnie wielkie wstążki. Dokoła pozostałej wolnej obwódki owalnej umieszczono koncentrycznie napis napieczętny, rozpoczynający się na boku górnej krawędzi: "STANIS/LAUS/ KARNKOWSKI ARCHIEP/ISCOPUS/ GNEZNEN/SIS/"¹¹. Poszczególne słowa oddziela kropka.

Znakiem własności najbardziej wartościowym, ukazującym indywidualne upodobania właściciela w sferze sztuki i ideologii jest superekslibris, tzn. znak własności książki wytłoczony na zewnętrznej oprawie książki. W omawianym zbiorze wyróżniam superekslibrisy, które zwykło się określać jako prawdziwe /właściwe/ i introligatorskie. Te ostatnie to superekslibrisy odbijane przez introligatora z materiału stemplowego posiadanego w warsztacie, z ewentualnymi dodatkami okolicznościowymi. Super-

ekslibris prawdziwy to odcisk tłoka na oprawie, który jest własnością posiadacza książki. Tłok taki zamawiał właściciel u rytownika i był wykonany według jego życzenia. Wyobrazenie pieczętna i legenda pochodzą z inspiracji zamawiającego. Są realizacją jego konceptu.

W opisywanym zbiorze występują trzy typy superekslibrisów prawdziwych, introligatorskich dwa, ale w podwójnych odmianach.

Na przykładzie opraw superekslibrisowych Karnkowskiego spotyka się jeszcze jedno rozwiązanie, gdy chodzi o ten znak własnościowy. Mianowicie superekslibris prawdziwy, typu pierwszego, uzupełniono dodatkowymi tłokami informującymi o godności arcybiskupiej właściciela¹². Skorzystanie z młodzieńczego tłoku może sugerować przywiązanie właściciela do tego znaku i świadczyć o nieposiadaniu jeszcze nowego, odpowiadającego wyobrażeniem pieczętnym i legendą godności prymasa.

Po tych wstępnych uwagach przechodzę do opisania 27 superekslibrisów Stanisława Karnkowskiego, zachowanych w zbiorach BUW.

Tak znaczna ich liczba i znajomość superekslibrisów tegoż w niektórych innych bibliotekach pozwala ująć je w pewne typy, a nadto pokazać istnienie odmienności w typie. Analiza i porównywanie układu poszczególnych tłoków użytych w superekslibrisie sprzyja wyświetleń genezy danego wzoru. Na podstawie tych wyników prezentuję typy i odmiany superekslibrisów Karnkowskiego według kryterium chronologicznego, najważniejszego moim zdaniem, w śledzeniu zmienności gustów i możliwości właściciela i wykonawcy tłoków oraz warsztatów opracowujących. Natomiast analizę artystyczną traktuję drugorzędnie.

Opisywane superekslibrisy Karnkowskiego, w sumie 27, można było podzielić na pięć typów z trzema odmianami. Daje to w sumie osiem wariantów. Najliczniej prezentuje się w odmianie typ pierwszy /11 egzemplarzy/. Z kolei typ drugi jawi się sześć razy, a typ piąty trzy razy /w odmianie dwa razy/. Dwa razy pojawił się też typ trzeci. Po jednym superekslibrisie zachowało się z typu pierwszego i typu czwartego /również w odmianie/.

W literaturze przedmiotu był znany z opisywanego zbioru tylko jeden egzemplarz, wyszczególniony przeze mnie, w typie trzecim¹³. Poza tym istnieje wzmianka o istnieniu jakichś dwóch

wzorów superekslibrisu Karnkowskiego w zbiorach szwedzkich¹⁴ i opublikowana odbitka innego typu aniżeli omawiane, również z tamtych zbiorów¹⁵. Odmianę tego ostatniego superekslibrisu intraligatorskiego odnajduję w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie¹⁶. Chronologicznie typ ten powinien znaleźć się w użyciu przed uzyskaniem przez Karnkowskiego superekslibrisu typu drugiego.

Superekslibrisy prawdziwe

Typ pierwszy ma okładzina górna książki oprawionej w 1562 r. /fot.1/. Jest to oprawa książki Zygmunta Herbersteina "Herum Moscoviticarum commentarii...", wydana w Bazylei w 1556 r. /Sd 612.106/. Katalog proveniencyjny BUW mylnie zalicza ją do książek Jakuba Łempickiego, który w dodatku pieczętował się również Junoszą. Autorzy katalogu czynią to na podstawie XVI/XVII-wiecznej ręcznej zapiski własnościowej¹⁷. Zapiska ta, moim zdaniem, pozwala jedynie przyjąć, tak jak w wielu innych wypadkach, że książka w którymś momencie w bliżej niewyjaśnionych okolicznościach znalazła się w posiadaniu Jakuba Łempickiego, wówczas opata w Lubiniu w Wielkopolsce. Łempicki, człowiek młodszy od Karnkowskiego o prawie ćwierćwiecze /zmarł prawdopodobnie w 1618 r.¹⁸/, blisko z nim związany przez urzędy i godności /żeby tylko niektóre wymienić: kanclerz u prymasa Karnkowskiego, kanonik gnieźnieński 1584, archidiakon łowicki 1599/, mógł wejść w posiadanie tego młodzieńczego egzemplarza swego dobroczyńcy. Później włączył go lub włączono do jego zbiorów jako opata lubińskiego. Za własnością i prawem Karnkowskiego do tego superekslibrisu przemawiają wczesne jego sporządzenie /1550 r./ i stosowanie jako odmiany typu pierwszego w okresie gnieźnieńskim, i to długo po uzyskaniu godności arcybiskupa.

Z dewizy na superekslibrisie wiadomo, że został sporządzony w 1550 r. czyli wnet po ukończeniu studiów zagranicznych przez Stanisława Karnkowskiego. Być może własny superekslibris młodego absolwenta uczelni zagranicznych miał ułatwić kontakty z elitą intelektualną królewskiego Krakowa. Wydatki związane ze sporządzeniem superekslibrisu zamierzał pokryć zapewne po przyjęciu jakiegoś intratnego stanowiska. Wiadomo, że w tymże roku przyjął pierwszy urząd, kanclerstwo u biskupa chełmińskiego

Fot. 1. Superekslibris typu pierwszego z okładziny górnej /prawie dwukrotnie powiększony/. Sd. 612 106. Fot. Pracownia Repr. BUW.

Jana Drohojowskiego. Pochodzenie superekslibrisu z 1550 roku potwierdza podobieństwo do innych wyrytych, najpewniej w Krakowie, około połowy XVI w. Ma on oschy zbieżne, kształtem i układem zdobniczym, z superekslibrisami takich ludzi, jak np. Melchiora Krupki /1550 r./¹⁹, Jana i Andrzeja Bonerów /1552 r., 1558 r./²⁰, Jana Krzysztoperskiego /1558 r./²¹.

Na książce Karnkowskiego wytłoczono go na okładzinie przedniej ze skóry cielęcej na tekturze, na środku zwierciadła. Tworzy je protokół ograniczony odiskami radełka o ornamentale roślinnym przetykanym portretami medalionowymi bohaterów antycznych /Helena, Hektor, Achilles, Penelopa, Eneasze/. Kompozycja okładziny została pomyślana w sposób architektoniczny z ujęciem perspektywy. W dwóch polach poziomych tej konstrukcji powyżej zwierciadła wytłoczono tytuł dzieła; poniżej w jednym pasie datę "1562". Sam superekslibris /62 X 62 mm/ był złożony. Tworzą go dwa wyodrębnione koncentryczne koła i kartusz o ornamentale silnie związany. Na kartuszu poziomo szrafowanym stoi na murawie herbowy Junosza. Wzdłuż krawędzi wewnętrznej, oddzielonego od kartusza dwoma obręczami, odbito napis koncentryczny, rozpoczynający się od górnej krawędzi rozetką i arabeską; "VIRTUTI + FORTUNA COMES // ANNO D/OMINI/ M^o D^o L^o". Datę od zdania oddziela powtórzona arabeska. Zewnętrzne koła tworzą girlandy z koron kwiatów. Sposób zdobienia i posłużenie się tłokami z podobiznami bohaterów z wojny trojańskiej każe łączyć tę oprawę z warsztatem opracowującym książki królewskie²².

Treści ideowe tego młodzieńczego superekslibrisu są w pełni renesansowe. Podobnie i jego walory artystyczne. Jest to najsubtelniejszy i najlepszy pod względem formalnym superekslibris Karnkowskiego.

O głębokim przywiązaniu Stanisława Karnkowskiego do tego znaku własności świadczy uzupełnianie go dodatkowymi tłokami, coraz to nowymi, ilustrującymi wyższe godności kościelne, zarówno gdy został biskupem kujawskim /1567-1584/²³, jak i arcybiskupem gnieźnieńskim.

W opisywanym zbiorze zachował się jedynie wariant uzupełniony dodatkowymi tłokami wyrażającymi godność arcybiskupią. Oznakowano nim 11 woluminów dzieła Alfonsa Tostaty de Madrigal, teologa hiszpańskiego czynnego w pierwszej połowie XV w.; wydano je w Wenecji w 1596 r. /Sd 602.431^{I-XXVII}/. Określam ów super-

ekslibris jako odmianą typu pierwszego /fot.2/. Został wytłoczony w środku okładziny przedniej, na pergaminie, jasnymi złożonymi tłokami. Tłoki dodane to zawieszona ponad superekslibrisem typu pierwszego infuła - ozdobna; w kształcie dwóch trójkątów sferycznych, ale bez wstążek, krzyż w formie pacyfikału /po prawej stronie infuły patrząc heraldycznie/ i cztery pojedyncze tłoki literowe: na poziomie górnym - "S/TANISLAUS/K/ARNKOWSKI/", dolnym - "A/RCHIEPISCOPUS/G/NESNENSIS/". W sumie w ten sposób otrzymano superekslibris o większych rozmiarach /67 X 87 mm/. Wielokrotne stosowanie tej kompozycji superekslibrisu uwiadcza brak perfekcji w układzie dodanych tłoków.

Drugi typ superekslibrisu właściwego pojawia się na pięciu woluminach. Można przypuszczać, że został także szósty, o okładzinie z farbowanego na czerwono pergaminu, ale jest słabo widoczny. Za przynależnością do tej grupy wskazują jego rozmiary i dość dobrze uwiadczone wążykowate wstęgi boczne. Różni się jednak od pozostałych tym, że nad superekslibrisem wytłoczono litery "S.K". Uczyniono to być może, kiedy zauważono, iż nieczytelna jest legenda superekslibrisu. Woluminem tym był "Catechismus...ad parochos", wydany w Lyonie w roku 1567 /Sd 28.4.12.6/ i oprawiony w tymże roku, jak objaśnia wytłoczenie na okładzinie górnej. Oprawiono go zatem wnet po objęciu przez Karnkowskiego biskupstwa kujawskiego. Pozostałe książki z superekslibrisem typu drugiego to: dzieło dziewięciotomowe współczesnego Karnkowskiego patrologa, La Bigne de Marguerin "Sacra bibliotheca sanctorum Patrum...", wydane w Paryżu w 1575 r., a oprawione w trzy woluminy /Sd 602.407^{I-III}/; klocek z dwoma pismami jezuita, cenionego teologa, Franciszka Torresa, wydany w roku 1578 w Lyonie /Sd 608.49-50/; wydanie paryskie z 1541 r. "In omnes b. Pauli Apostoli epistolas commentaria" św. Tomasza z Akwinu /Sd 7.27.1.6/. W tych woluminach superekslibris cztery razy wytłoczono na okładzinie dolnej, dwa razy na górnej²⁴.

Tłok do wyciskania tego superekslibrisu typu drugiego był prostokątny o bokach ściętych na dole, co widać na odcisku oprawy, np. Sd 608.49-50 /fot.3/. Stempel prostokątny /58 X 70 mm/ dawał odcisk superekslibrisu, który był złożony, o kształcie owalu podłużnego /56 X 67 mm/ z dwoma elementami treściowymi. Pierwszy to herb Junosza na zwijającym kartuszu, nad którym zajmuje miejsce duża ozdobna infuła z zagiętymi swobodnie wstąż-

Fot. 2. Powiększony superekslibris typu pierwszego w odmianie, z okładziny górnej. Sd. 602 431 XVIII - XIX. Fot. J. Jędrasz

Fot. 3. Powiększony superekslibris typu drugiego z uwidocznionymi konturami stempla. Sd. 608 49-50. Fot. J. Jędrasz

kami. Do jej prawego boku przylega krzywaśń pastorału. Drugi element treściowy mieści się na obramowaniu wewnętrznego owalu. Jest to koncentryczny napis zamknięty dwoma liniami otokowymi. Zaczyna się od asterysku pośrodku górnej krawędzi i brzmi: "STANISLAUS KARNKOWSKI DEI GRA/TIA/ EPISCOP/US/ WŁADISLAWIENSIS". Drugą, zewnętrzną obwódkę, tworzy wieniec z koron kwiatów, ozdobiony po bokach czterema wertykalnie wijącymi się wstęgami.

Powstanie superekslibrisu typu trzeciego łączy się z działalnością Karnkowskiego w Gnieźnie jako arcybiskupa i prymasa Królestwa. W omawianym zbiorze mają go okładziny dwóch książek wydanych w Krakowie, w oficynie Łazarzowej, w ostatnim dziesięcioleciu XVI w.²⁵ Jedną z nich jest tom VI dzieła, które ukazało się przy pomocy finansowej m.in. Karnkowskiego. Książka ta była dziełem bernardyna krakowskiego, Włocha z pochodzenia, profesora Akademii Krakowskiej, H. Rosselego²⁶, o tytule "Asclepius Mercurii Trismegisti cum commento..." /Sd 612.73/. Druga książka to "Turcicae quatuordecim" /Sd 612 135/ pisarza politycznego i historyka Krzysztofa Warszawickiego.

Superekslibris, również złożony /fot.4/, typu trzeciego ma kształt wydłużonego pionowo owalu /91 X 66 mm/. W owalu, w polu tarczy ni to owalnej, ni okrągłej, stoi herbowy Junosza, ale bez murawy. Kartusz ma kształt ozdobnej tarczy polskiej o brzegach łagodnie zwijanych i powierzchni szrafowanej. Nad kartuszem dwurożna uroczysta infuła, z szeroko rozłożonymi wstęgami, dalej pastorał i krzyż arcybiskupi krzyżujący się łaskami za kartuszem. W otoku wewnętrznym zamieszczono koncentrycznie napis napieczętny: "STANISLAUS KARNKOWSKI /sic!/ D/EI/ G/RATIA/ ARCHIEPISCOPUS GNEZNBENSIS LEG/ATUS/ NATUS ET PRIMUS PRINCEPS. Zewnętrzne obramowanie tworzy wieniec o ornamentcie kielichów-kwiatów, przedzielony w kwadransach kwiatem wolnopłatkowym o symetrii promienistej, w połowach wazonem wypuszczającym wstęgi na boki.

Porównując opisane typy superekslibrisów prawdziwych, czyli powstałych w jakimś stopniu z inspiracji Karnkowskiego, można zauważyć pewien regres zarówno w kompozycji, jak i w wykonaniu. Na przykład superekslibris kujawski ma przerysowane proporcje, a cięcia rysunku są szerokie i mało precyzyjne. Prezentuje on już wpływy innego środowiska, może prowincjonalnego. Kontrast tej kujawskiej kompozycji i techniki cięć razi szczególnie na trzech egzemplarzach drukowanych w Paryżu, a mających lekkie

Fot. 4. Powiększony superekslibris typu trzeciego. Sd. 612 73.
Fot. J. Jedrosz

ornament arabeski na dywanowej okładzinie górnej²⁷. Jeszcze bardziej przeładowany jest superekslibris trzeciego typu: jego dekoracje przytłaczają insygnia władzy, im także służy pompatyczna legenda.

Superekslibrisy intronigatorskie

Do tej kategorii zaliczam dwa pozostałe typy superekslibrisów Karnkowskiego w opisywanym zbiorze. Każdy z nich występuje w odmianie. Kierując się kryterium chronologicznym uznałem jako wcześniejszy typ, czyli czwarty w moim zestawieniu, książki w pierw wydane. Jako odmianę tego typu określiłem superekslibris podobny.

Typ czwarty superekslibrisu Karnkowskiego /fot.5/ ma okładzina górna zbioru dzieł Jana Kasjana, starożytnego pisarza Kościoła, wydanych w oficynie Krzysztofa Plantina w 1578 r. /Sd 608.1018/. Dzieła te zostały wydane w formie ósemki. Na okładzinie o takim formacie, ze skóry świńskiej na kartonie, wyciśnięto na środku zwierciadła, które tworzy rama trójlinijna, nieproporcjonalnie wielki superekslibris owalny /62 X 77 mm/. Kwiatoniki w narożach ramy dopełniają resztę światła zwierciadła. Choć podobnie rozplanowano płaszczyznę okładziny dolnej, to na jej środku przyciąga uwagę bardziej proporcjonalny owal arabski.

Superekslibris typu czwartego składa się z kwiatowego wieńca /nieco nieforemnego owalu/, kartusza o dekoracji lekko zwijanej, otaczającego tarczę, w której polu stoi Junosza na murawie i insygniów duchownych. Nad kartuszem infula ozdobna, dwurożna, ze wstążkami skręcającymi się w esownice /podwójną woltą/. Między infulą a wstążkami /z lewej strony heraldycznej/ krzyż metropolity. Poza owalem znalazły się wyciski literowe w dwóch poziomach, tworząc jakby zarys prostokąta: poziom górny "S/TANISLAUS/ K/ARNKOWSKI/", dolny A/RCHIEPISCOPUS/ G/NESNENSIS/.

Czas wytłoczenia tego superekslibrisu można by łączyć z początkami arcybiskupstwa Karnkowskiego; lata przed sporządzeniem trzeciego właściwego superekslibrisu.

Odmianą typu pierwszego nazywam superekslibris, który jest również złożony, lecz także w stosunku do okładziny nieco za

Fot. 5. Okładzina górna z superekslibrisem typu czwartego. Sd.
o08 1018. Fot. J. Jedrosz.

wielki, z godłem Junoszy wytłoczonym najprawdopodobniej na jakimś wcześniejszym supereklibrisie. Introligator wykonał poprawkę w sposób niedbały, co spowodowało m.in. odwrócenie w lewo Junoszy i przesunięcie nieco tarczy renesansowej, odmiany polskiej, poza płaszczyznę kartusza zwijanego /fot.6/. W górze nad środkiem dawnego kartusza wycięnięto wielką ozdobną infułę z nieprawdopodobnie szerokimi wstążkami nierównomiernie falującymi. Z prawej heraldycznie strony widać zarys krzywaśni. Nieforemny owal pionowego supereklibrisu /67 X 81 mm/ tworzą ozdobne girlandy /od strony brzegu książki bardziej splecione/. Omawiany supereklibris został wytłoczony na okładzinie przedniej z pergaminu gładkiego, wzmocnionego tekturą, oprawy najprawdopodobniej nakładowej z kręgu francuskiego o kompozycji dywanowej. /Zwierciadło okładziny dolnej zdobi owal arabeski/. Książka tak oprawiona została wydrukowana w Kolonii w roku 1585 na polecenie Karnkowskiego. Treścią jej /Sd 28.1.7.5/ są dysputy religijne prowadzone w kolegium jezuitów w Poznaniu. Trudno osądzić, kiedy i gdzie dokonano próby stworzenia tego supereklibrisu Karnkowskiego.

Drugi typ supereklibrisu introligatorskiego /w moim zestawieniu piąty/ spotyka się na pięciu woluminach /dwa są klockami: Sd 612.92-93; 612. 94-95; jeden rozcięty klockiem: Sd 612.100/. Zastosowanie go ma prawdopodobnie związek z decyzjami Karnkowskiego w ostatnich latach życia. Takie domniemanie potwierdzają lata czterech druków /1594, 1597, 1602/²⁸ i informacja na oprawie Sd 612.94-95 - "pro collegio calissiensis", a także, że są to w większości utwory samego autora²⁹. Być może, że to na zlecenie Karnkowskiego współoprawiono te pisma w momencie przekazywania książek jezuitom z Kalisza i na tę okoliczność odbito supereklibris arcybiskupa z inicjałami o treści najbardziej pomocniczej. O późniejszym i okazjonalnym odbiciu tego supereklibrisu może świadczyć także wytłoczenie godła na wcześniej wytłoczonym kwiatoniku, będącym elementem poprzedniego zdobienia oprawy, wskutek czego w polu heraldycznym nad grzbietem Junoszy wyrasta kwiatonik /Sd 612.56/.

Omawiany typ supereklibrisu dzieli się na dwie odmiany. Łączy je ta sama kompozycja znaku własnościowego, a różnią tło godła, zdobienia obramowania tarczy, sposób położenia końców taśmy infuły i różnorodność dodanych tłoików literowych. Biorąc pod uwagę

Fot. 6. Okładzina górna z superekslibrisem typu czwartego w od-
mianie. Sd. 28.1.7.5. Fot. J. Jedrosz

liczbę zachowanych woluminów, jako pierwszą odmianę przyjmującą tę, która jawi się więcej razy.

Te trzy książki to dzieła przypisane Alkuinowi /Sd 612.72/ i dwa klocki z pismami Karnkowskiego z których Sd 612.100 jest rozcięty. W pełnym klocku /Sd 612.92-93/ umieszczono na początku traktat "Eucharystia", wydany w roku 1602 w Krakowie, a na końcu "Mesjasza" i "O dwojakim kościele chrześcijańskim" - pisma wydrukowane w Poznaniu w roku 1597³⁰. Te dwa ostatnie pisma tego samego wydania ma klocek rozcięty, z którego zachowała się wyłącznie dolna okładzina.

Superekslibrisy tej odmiany /67 X 77 mm/ wyciśnięto na okładzinach dolnych w skórze brązowej położonej raz na tekturze, a dwa razy na desce. Sam superekslibris przedstawia na tarczy, której kształt heraldycznie można określić jako męzatkę, godło Junoszy na murawie. /lot.7/ Obwódka tarczy tworzy kartusz z dekoracją okucelową; nad kartuszem w pozycji poziomej leży wstążka z zakończeniami skierowanymi w dół, wyżej infula, przy której z prawej strony heraldycznej położono ukośnie zwykły krzyż. Całość obramowuje szeroki wieniec /girlanda/ składający się z czterech wydzielonych części. Na bokach dwóch superekslibrisów /opraw Sd 612.100, Sd 612.92-93/ wytłoczono inicjały "SDA" i "KGG" w szeregu pionowym, ale w nierównomiernych odstępach /niektóre odciski są pochyłe/, co czytane poziomo daje S/TANISLAUS K/ARNKOWSKI D/EI/ G/RATIA/ A/RCHIEPISCOPUS/ G/NESNENSIS/.

Drugą odmianę tego superekslibrisu mają dwa woluminy. Jeden z nich jest wydany w Rzymie w 1594 r. /Sd 612.56^V: t.5, "Annales ecclesiastici" Cesara Baroniusza/. Drugi wolumin jest klockiem /Sd 612.94-95/ utworzonym ponownie przez trzy wyżej omówione pisma Karnkowskiego, drukowane w Poznaniu w roku 1597 i w Krakowie w 1602. Na oprawie nakładowej książki Baroniusza nałożono superekslibris złożony Karnkowskiego, wobec braku miejsca, na okładzinie dolnej, w górnej części zwierciadła³¹, na wcześniej wytłoczonym pojedynczym kwiatoniku. W ten sposób stworzono nowe godło: Junoszę /bez murawy/ z wyrastającym z grzbietu kwiatonikiem. Powyżej superekslibrisu dodano jednak w linii poziomej wyciski pojedynczych liter, aby znak własności nie budził wątpliwości co do przynależności: "S/TANISLAUS/ K/ARNKOWSKI/ A/CHIEPISCOPUS/ G/NESNENSIS/.

Fot. 7. Fragment okładziny dolnej z superekslibrisem typu piątego
Sd. 612 92-93. Fot. J. Jędrasz.

Ten sam superekslibris, /Fot.8/ również złożony, ale już bez dodatku w godle, ma drugi wymieniony egzemplarz. Oprawiono go w ciemną skórę na desce, tłocząc na środku zwierciadła okładziny górnej owalny superekslibris arcybiskupa, a powyżej i poniżej niego w dwóch poziomach wytłoczono napis "PRO COLLEGIO// CALISSIENSIS". /Środek okładziny dolnej pozostał pusty/. Boki superekslibrisu otaczają w dwóch wertykalnych półkolach inicjały "SAL" // "KGN", które odczytane poziomo dają lekoję: S/TANISLAUS/ K/ARNKOWSKI/ A/CHIEPISCOPUS/ G/NESNENSIS/ L/EGATUS/ N/ATUS/.

Do tego, co powiedziałem dotąd o tym superekslibrisie typu piątego, można dodać, że tworzy go owal z grubego wieńca o dekoracji kwiatowej. W owalu mieści się kartusz o dekoracji wstęgowej, z zakreślonymi konturami tarczy owalnej, w której stoi herbowy Junosza, ale bez murawy. Nad kartuszem zawisła wstęga o końcach lekko wzniesionych i infuła. Między infułą i bok części wstęgi /strona lewa heraldycznie/ wciśnięto prosty krzyż położony ukośnie.

Nie zamykając kwestii superekslibrisów Stanisława Karnkowskiego, już dziś można powiedzieć, że ten rodzaj znaku własnościowego towarzyszy Karnkowskiemu przez całe półwiecze; pierwszy pochodzi z roku 1550, a ostatni prawdopodobnie z roku śmierci - 1603. Ukazana próba w zakresie typologii superekslibrisów pozwala dostrzec obok innych walorów ich funkcje dokumentacyjne: dokumentują one wszystkie ważniejsze momenty z życia Stanisława Karnkowskiego, a także odzwierciedlają stopniowe przemiany gustu właściciela: od renesansowej prostoty ku barokowej ozdobności.

Summary

This article describes superex-libris of an outstanding archbishop Stanisław Karnkowski /1520-1603/, a writer and a politician, a man of merit for the culture of the book. The source materials were provided by the archbishop's books found during provenience works in the University Library. This historical library contains about 200 volumes the most of which in

Fot. 8. Superekslibris typu piątego w odmianie z okładziny górnej. Sd. 612 94-95. Fot. J. Jędrosz.

the 17th and 18th centuries belonged to the Jesuit College Library in Kalisz. Out of these, 27 bindings are provided with Stanisław Karnkowski's superex-libris. Such considerable number of these books and information about others in other libraries allowed for making their typology. Out of these 27 superex-libris 5 types and 3 varieties were distinguished. This gave 8 variants of superex-libris. They contain so called real superex-libris and bookbinder's ones as well as such which can be described as mixed ones /the real one completed with material presses/.

Besides these issues a mention was made about finding two other types of the sign of ownership: a hand-made one and a library's seal, often mistaken for an ex-libris.

Przypisy

¹ Prezentowane omówienie jest fragmentem przygotowywanej rozprawy o działalności i księgozbiórze prymasa Stanisława Karnkowskiego.

² Zwrócenie uwagi na ten księgozbiór było możliwe dzięki pracom proveniencyjnym zespołu kierowanego przez dr Marię Sipaykło; por. M. Sipaykło, O metodzie badań proveniencyjnych starych druków. "Z badań nad polskimi księgozbiórami historycznymi" 1975, z. 4, s. 9-30. W tym miejscu dziękuję pracownikom oddziału Starych Druków BUW za umożliwienie mi korzystania z kartotek proveniencyjnych i innych materiałów podręcznych.

³ M.in. w Bibliotece Narodowej w Warszawie, w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, w Bibliotece Kórnickiej PAN, Bibliotece Teologicznej Bobolanum w Warszawie, Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy.

⁴ Zob. I. Collijn, Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala, Uppsala 1907; O. Walde, Storhetstidens litterära krigsbyten. En kulturhistoriskbibliografisk studie, Uppsala 1916-1920, t. 1, s. 63, t. 2, s. 113-116; A. Heymowski, Reliures armoriées Polonaises de l'époque des Jagellon et des Vasa dans les collections suédoises, w: VIIIe Congrès International des Bibliophiles. Varsovie, 23-29 juillet 1973, s. 153; S. G. Lindberg, Reliures Polonaises dans les bibliothèques suédoises de l'âge gothiques, de la renaissance et de la réforme, w: VIIIe Congrès..., s. 119, nr 19.

⁵ I. Collijn, op.cit. s. XXX; O. Walde, op.cit., t. 2, s. 113-114.

⁶ O. Walde, op.cit., t. 1, s. 63.

7 Na przykład na karcie tytułowej egzemplarza z 1545 r. /BUW Sd.7.11.3.6/ poniżej miejsca wydania właściciel zapisał: "Sta. Karnkowski", później niżej ręcznego zapisu dodano jego pieczętkę biblioteczną.

8 Np. na karcie tytułowej egzemplarza oprawionego w 1543 r. /BUW Sd.28.10.9.5/ zapis kaligraficzny wygląda tak: "Stani. Karnkowski ·R/eferendarius/·R/egni/"

9 Charakter pieczętny tego znaku własności zauważył F.Bie-siadecki /Pieczętka biblioteczna Kazimierza Antoniego Sandorskiego z XVIII w., Kraków 1925, s.5; odbitka z. 6 "Exlibris"/. K.Piekarski /Exlibris Jana Brożka, czyli o profesorskiej genezie polskiego znaku książkowego, "Silva rerum" 1927, z.8-9, s.126/ dodał, że pieczętki tej nie można uznać za ekslibris, bo obija się ją ręcznie, a nie sposobem drukarskim. Tymczasem za W.Wittygem /Ex-librisy bibliotek polskich XVI i XVII wieku, Warszawa 1903, s.13/ E.Chwalewik /Exlibrisy polskie XVI i XVII wieku, Wrocław 1955, s. 35/, K.Walczak /Z dziejów najstarszych bibliotek szkolnych Kalisza, "Roczniki Biblioteczne" 1981, z.1-2, s.7/ i Z.Skieleczyński /Słownik pracowników książki polskiej. Supplement, Warszawa 1985, s.90/ mówią o tym znaku mylnie jako o ekslibrisie. Kończąc prostowanie niektórych dawnych poglądów trzeba odrzucić opinię W.Wittygi /op.cit., s.3/, powtórzoną przez K.Walczaka /op.cit., s.3/, iż pieczęć biblioteczną do zbioru S.Karnkowskiego zastosowali jezuiti kalisoy. Przeczy temu znak tej pieczęci na książkach mających inną proveniencję aniżeli kaliską i brak zwrotu "Ex dono..." użytego dwukrotnie dla innych donatorów książek: zob. W.Wittyg- op.cit., s.14.

10 Ostrość tłoku metalowego jest widoczna w przebiegach konturów i rysunku, zarówno wyrazów, jak i obrazu, np. egzemplarza BUW Sd 28.20.2.1106 k. 2 nlb. Nie był to zatem drzeworytowy klocek jak mniemał E.Chwalewik /op.cit., s.35/. O posiadaniu przez Karnkowskiego płyty miedziorytowej dla innych celów zob. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w., t.3, cz.1, Warszawa 1977, s. 281.

11 Właśnie niełacińska pisownia Gniezna, często poprawiana w zapisach badaczy, a znana również z superekslibrisu, może wskazywać na rodzime pochodzenie pieczęci. Jezuiti posługiwali się poprawną pisownią Gniezna np. zapis proveniencyjny na karcie tytułowej BUW Sd, 7.15.4.12: "Ill/ustrissi/mus et R/evere/nd/issi/mus D/ominus/ Stanislaus Karnkowski, Dei Gr/ati/a Archiepiscopus Gnesna/sis.../ collegio dono dedit. A/mno/ D/omini/ 1598".

12 Omawiam go łącznie z typem pierwszym superekslibrisu prawdziwego.

13 Sd.612.73: Katalog Wystawy Pięknej Książki Polskiej, 31 V - 15 VI Warszawa 1936, s. 40, nr 165; por. E.Chwalewik, op.cit., s.35.

14 A.Heymowski, op.cit., s.153.

15 O.Walde op.cit., t.2, 11.13.

16 BN XV F 1445.

17 Na górnym marginesie karty tytułowej: "Ex cathalogo librorum/ Reverendi/ Domini/ Jacobi Lempicki. A/bbatis/ Monasterii/ Lubinensis/"; podobne zapisy mają cztery inne książki Lempickiego w BUW, z których dwie, z jego okresu przedlubińskiego, dostały się również jezuitom kaliskim; por. inne zapisy proveniencyjne Lempickiego: L. Formanowicz, Katalog druków polskich XVI w. Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie, Poznań 1930 nr 94 i 363; P. Buchwald-Pelcowa, Katalog starych druków Biblioteki Kórnickiej, t.1, cz.2, Wrocław 1969, nr: 1685, 1726.

18 Zob. Zestawienie opinii na temat daty jego śmierci: P.M.S. Encyklopedia Powszechna /Orgelbranda/ t.17, 1864, s.577.

19 K. Piekarski, Superekslibrisy polskie od XV do XVIII w., Kraków 1929, tabl.11.

20 Tamże, tabl. 1,2.

21 Tamże, tabl. 12.

22 Zob. S.G.Lindberg, Reliures Polonaises... s.103.

23 Por. XVI F 186, okładzina dolna z Biblioteki Teologicznej Bobolanum.

24 Sd.608.49-50; 28.4.12.6.

25 Identyczny superekslibris ma XVI Qu 60/Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy/, wydrukowany również w Krakowie, ale u A. Piotrkowczyka w r.1599.

26 Zob. Słownik Polskich Teologów Katolickich t.3, Warszawa 1982, s. 506-507.

27 Sd.602.407^{I-III}.

28 Jedyne jeden wolumin /Sd.602.72/ pochodził z okresu wcześniejszego /1569 r./. Ma on mocno zużytą oprawę z niedokładnie przeprowionym grzbieciem. Ta ostatnia czynność introligatora mogła być okazją do naniesienia superekslibrisu na wolne miejsce okładziny dolnej. Hipoteza ta jest tym więcej prawdopodobna, iż ma on te same zapięcia bloku co inny wolumin z tej grupy /Sd.612.94-95/.

29 Po trzy egzemplarze dzieła "Mesjasz" i współwydanego z nim kazania "O dwojakim kościele chrześcijańskim" /Wyd. Poznań 1597; Sd.612.100; Sd.612.92-93; Sd. 612.94-95/; dwa egzemplarze pisma "Eucharystia" /Wyd. Kraków 1602: Sd.612.92-93; Sd 612.94-95/.

30 Taka kolejność tworzenia bloku książki może potwierdzać hipotezę o wytłoczeniu tego superekslibrisu u końca życia Karnkowskiego i wskazać na Kraków jako miejsca tłoczenia tego znaku własnościowego.

31 Środek zwierciadła okładziny dolnej zajęła plakietka Ukrzyżowania. Górną okładzinę zdobi owalna plakietka Jezusa z 1591 r.